

זיהוי המלה שרי במדרשי-פליאה

י צ ח ק ו ו א ר ט ס ק י

בתוך החומר הלשוני הקדום של המדרשים משוקעת מלה לא־נדירה אחת, שעוברה צורתה כל־כך עד שכמעט אי־אפשר להכירה. מלה זו, שעיקרה בארמית לפי המשוער, יש לה שתי צורות מקוריות: „שרי” (בשין שמאלית ובשני קמצין) ו„שרוי” (בשין שמאלית קמוצה וריש בחולם), שתיים שהן אחת מצד הדקדוק. היא היתה, כנראה, זרה ומשונה בעיני המעתיקים ולפיכך טעו בה תמיד ולא מסרוה כתיקונה וגרמו לה להשתכח לגמרי. בכלל, גישה ישירה לזיהוי מלה בלתי־ידועה שאין לה סימן־זהות מובהק לא תצלחה, בעקיפין — אולי יש תקוה. כאן יש לנו יותר מתקוה שבעקיפין נמצא את הדרך לזיהוי המלה הנידונה. בבראשית רבא, פר' מ"ז, סי' א', אנו מוצאים מאמר זה: ¹ „ויאמר אלהים אל אברהם שרי אשתך וגו' אשת חיל עטרת בעלה (משלי י"ב ד') אמר ר' אחא בעלה נתעטר בה והיא לא נתעטרה בבעלה, רבנין אמ' מרתה דבעלה, בכל מקום האיש גוזר ברם הכא כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה (בראשית כ"א י"ב)”. ² לצורך ענייננו די לנו אם נשים לב לדברי הרבנין שבמאמר. אפשר לדקדק ולומר, שהם דורשים „שרי אשתך” אשתך שהיא ה„שרי” שלך „מרתה” שלך, כלומר, גברתך הגוזרת עליך ואתה מצווה לשמוע בקולה. ואע”פ שאפשר מאד שדרשתם תלויה רק בשתי האותיות „שר” שבשם שרי, הרי יש לנו רשות מדעית לפקפק בדבר ולשער, לשם ניסיון גרידא, שהמלה „שרי” בצורתה השלמה היתה ידועה להם במובן של אדון ³, ועל סמך זה דרשו מה שדרשו; השערה זו אינה עדיין בבחינת־דיעה, השערה בעלמא היא, ואם לא תבוא לעזרתה איזו ראיה תתבטל מאליה. והנה שם בב”ר, באותה פרשה ובאותו סימן, נמצא מדרש־פליאה שיש בו כדי להצעידנו צעד אחד קדימה: ⁴ „אמר ר' מנא לשעבר היתה שרי ⁵ לעמה ⁶ עכשיו

1 כל הציטוטים מב”ר שבמסה זו הם ממהדורת תיאודור.

2 כל המאמר הזה שנוי בב”ר, פר' נ”ב, סי' ה', כדרשה ל„והיא בעולת בעל”;

בעולת חסר כתיב בעלת, ויש מקום לדרוש ב„בעלת (הב' פתוחה) בעל”.

3 האיטימולוגיה והמשמעות של השם הפרטי שרי אינן עומדות לדיון כאן.

4 הכתוב הנדרש הוא: „לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה”.

5 הגירסא „שרי” שבכ”י לונדון, שבו השתמש תיאודור, מקויימת על־פי כל

היא שרה לכל באי העולם". הפרשנים שניסו לפרש מדרש קשה זה לא הבחינו כלל בין שרי ושרה שבו⁷; אולם רש"י בברכות הבחין. בגמרא שם, סוף פרק א', נאמר: "אברם הוא אברהם בתחילה נעשה אב לארם ולבסוף נעשה אב לכל העולם כולו שרי היא שרה בתחילה נעשית שרי לאומתה ולבסוף נעשית שרה לכל העולם כולו". רש"י מפרש שם: "שרי. לשון יחיד משמע שרתי". נראה שכוונתו היתה לומר: בתחילה נקראה שרי, זאת אומרת, שרתי, והואיל ואומה אחת בלבד יכלה לקרוא לה שרתי, משמע שהיתה שרה לאומתה בלבד, ולבסוף היתה שרה לאומות רבות של כל העולם כולו; ביתר-דיק: פירוש רש"י ל"שרי לאומתה" הוא "שרתי לאומתה" בארבע מלים נתן לנו רש"י ביאור שלם למדרש "פליאה זה, ואין ביאור שלם אחר. ברם קל לראות שביאורו דחוק ביותר, ואין דרך אחרת אלא להניח שהיתה במציאות מלה עצמאית "שרי" (בשני קמצין) והיא היא שמשמשת כאן בהוראתה המיוחדת השונה בגוון-מה מהוראת המלה שרה כאן⁸. ההשערה הקודמת מתחזקת על-ידי הנחה מוכרחת זו, ואם-כי שתיהן עדיין צריכות סיוע, אפשר מעכשיו לחפש את המלה "שרי" במקומות אחרים מתוך תקוה, שאפילו אם היא משובשת ביותר נוכל להכירה; ואם נצליח לגלותה אי-שם בכל משמעותה המדויקת והוודאית נחזור למדרש-פליאה זה, ואולי יקל לנו אז לפרשו כהלכה.

המקום הראשון המעורר את סקרנותנו הוא בב"ר, פר' פ"ד, סי' י"ז: "ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע וגו' אמר ר' יהודה בר' אילעיי ביהודה שבו הכתוב מדבר⁹ בשלשה מקומות דיבר יהודה בפני אחיו ועשו אתו (צ"ל: אותו)

כתבי-היד של ב"ר; עי' חילופי-נוסחאות של תיאודור ועי' עוד בפירושו מנחת-יהודה.

6 בדפוסים האחרונים של ב"ר הגי' היא: לעצמה; עי' מנחת-יהודה.

7 בעל "מתנות כהונה" עבר בשתיקה על מדרש זה. מהרז"ו בפירושו בדפוס ב"ר ווילנה אומר: "שרה לעצמה. בגמרא סוף פרק א' דברכות הגי' שרה לאומתה ובצ"ל ומאחר שאברהם היה תחלה אב לארם וכן שרה וכו'". בעיקר רצה מהרז"ו להוכיח, ובצדק, שהגי' "לעצמה" משובשת. ואע"פ שבדפוס ווילנה הגי' היא "שרי לעצמה", אפשר שבזמן שכתב מהרז"ו את פירושו השתמש בדפוסים שהגי' בהם היא "שרה לעצמה", אבל לא דק בציטוטו מן הגמרא; שם בברכות הגי' היא "שרי לאומתה" ולא "שרה לאומתה". וכן ר' שמואל שטראשון בחידושי הרש"ש מצטמצם בתיקון הגי' "לעצמה" ואומר: "לשעבר היתה שרה לעמה כצ"ל וכ"ה בילקוט וכו'"; ובאמת הגי' בילקוט היא "שרי לעמה".

8 אם-כי מוכרחים אנו להניח שהמלה "שרי" היתה קיומת בלשון, אין גוון-הוראתה כאן ברור עדיין.

9 תיאודור אומר במ"י: "ביהודה שבו וכו'. כן הגי' הנפלאה בכי"ל (כ"ו לונדון) — — — ובגליון כי"ל נסמן ס"א בשבת יהודה במו שהגי' גם בדפוסים וכו' (כ"י רומי באוצר-הספרים של הוואטיקאן) ובפיו ב"ר". בכ"י שטוטגארט הגי' היא: "בשבת יהודה"; עי' ח"נ של תיאודור. ברי שהגי' "ביהודה שבו" מסתירה

מלך עליהן ויאמר יהודה אל אחיו, ויבא יהודה ואחיו (בראשית מ"ד י"ד), ויגש אליו יהודה (שם שם י"ח). הרבה נתחבט תיאודור במשפט „ביהודה שבו הכתוב מדבר” ואמר מה שאמר במנחת־יהודה ללא־שכנוע¹⁰. לאור העיון הקודם במציאותה הנרמזת של המלה „שרי” מן הנמנע שלא להכיר את האמת הפשוטה, שיש לפנינו כאן שיבוש של המלה „שרי”, שהב' והו' הן טעויות מעתיקים במקום ר' וי'; לא נזהרו המעתיקים מלשנות קצת באותיות, מדעת ושלא מדעת, כשנתקלו במלה בלתי־ידועה או בלתי־מובנת להם. והרי כוונת המאמר ברורה: ביהודה שרי (סראי) הכתוב מדבר, כלומר, ביהודה ראש־המדברים, המנהיג, הגביר באחיו המולך עליהם באותה שעה¹¹.

ובפסיקתא דרב כהנא, פסקא את קרבני לחמי, דף נ"ח ע"ב, אנו קוראים ותוהים: „שבו אחד מסרתי לך ולא היית יכול לעמוד בו, ואיזה זה לחם (צ"ל: נחמיה) הפחה וכו'”. אין כל ספק שהגירסא „שבו” משובשת וצריך לגרוס „שרוי” (סרוי); פירושה של המלה „שרוי” כאן הוא, כנראה: דבר (ד' פתוחה וב' קמוצה), ראש־המדינה, פחה¹². יש לציין עוד פעם, שאין בין שרוי לשרי ולא כלום.

בתוכה את הגי' המקורית, שהרי אין להעלות על הדעת שאיזה מעתיק ראה לפניו במקור את המלים הברורות „בשבת יהודה” והחליפן במלים הסתומות „ביהודה שבו”. להלן נדון ג"כ בגירסאות „בשבת יהודה” ו„בשבת יהודה”.

10 בתחילה ניסה תיאודור לבאר את הגי' „יהודה שבו וכו'” כמות שהיא בפנים־המאמר ואמר בהיסוס: „ואולי טעם הגי' יהודה מסייע ומשבת יהודה וכו'”; ולבסוף אמר: „ובכ"פ (כ"י פאריס) וכי"א (כ"י אוכספורד) א' וב' וכי"כ (כ"י מינכן) ל"ג בשבת יהודה הכתוב מדבר וכן לא תועתק בל"ט ושכל טוב ובמה"ג [והיא הגי' העיקרית לדעתי, ובגליון נתוספו המלות יהודה שבו הכ' מדבר לסימן בעל המאמר לאמור שנכונה הגי' ר' יהודה מפני שביהודה הכתוב מדבר, ושם זה הוא גם שם בעל המאמר כאן, ומזה נשתבש את"כ הגי' בשבת יהודה וכו'”].

11 כאן המקום לדון בגירסאות „בשבת יהודה” ו„בשבת יהודה”. אפשר לשער שהן סורוסי המלים „ביהודה שבו” או „ביהודה שרוי” ע"י מעתיקים שתיקנו ג"כ, לפי שיקול דעתם, את המלה „שבו” או „שרי” שקשה היה להלמה. אולם קרובה יותר ההשערה, שהיתה קיימת בכתב־יד עתיקים נוסחא נרדפת „בשבו” (או „בשבו”) יהודה הכתוב מדבר” וכבר נמצאה שם הטעות: ב' במקום ר'; ומאותם כתב־ידי העתיקים מעתיקים ומפני זרות האמרה „בשבו” (או „בשבי”) יהודה הכ' מדבר” שינו סופה של המלה „שבו” (או „שבי”) וקבעו את הגירסאות „בשבת יהודה” ו„בשבת יהודה”. ואולי מאותה סיבה הושמטה האמרה מן המקורות שמנה תיאודור. להלן נראה שהשיבושים שבו, שבו ושבי במקום שרוי ושרי מעורים במקורות עתיקים. אגב אורחא יש להעיר, שבתלופי־נוסחאות של תיאודור בצד הגי' „בשבת יהודה הכ' מדבר” מסומנת גי' זו בכי"ו (כ"י רומני) בסימן של הגהה גליונית או חיצונית, וכדאי לעיין באותו כ"י ולראות מה היא הגי' הפנימית.

12 יש להשגיח בעובדה, שלפני „(שבו) [שרוי] אחד מסרתי לך וכו'” יש שם מאמר בד"ה: „מלך אחד מסרתי לך ולא היית יכול לעמוד בו, ואיזה הוא זהו

במדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן, עמוד 47 אנו מוצאים פסקה זו: „אשר מי אל בשמים ובארץ. בשרוי ודין תרין בר נש חד שרי לרע וחד שרי לעיל והוא ממחה לחבריה, ברם את מי ממחה בידך. אשר מי אל בשמים ובארץ, אי מבקש את מי ממחה בידך“. בהערה 17 ל„בשרוי ודין“ אומר ליברמן: „אולי צ״ל: בשר ודם“. הערה זו אינה מיישבת כלום; גם אם נקרא „בשר ודם, תרין, בר נש חד וכו״ נקה את שינינו. האמת היא, כנראה, שיש לפנינו כאן סירוס-אותיות ושינוי-אותיות בבת-אחת, וצריך לגרוס: „שרוי ¹³ בדין ובדין. בר נש חד וכו״. פרטי הדרשה ברורים ופשוטים: המלה „אל“ בכתוב הנדרש מוטעמת במובן של בעל-כח ושליט, ואחריה מוטעמות המלים „בשמים ובארץ“, וכך היא הדרשה: „שרוי (סרוי) בדין ובדין“, בזה ובזה, כאן וכאן. „בר נש חד שרי לרע“, כלו, בן-אדם אחד הוא שרי (סראי) למטה, שליט במדרגה נמוכה, ו„חד שרי לעיל“, כלו, ואחד הוא שרי (סראי) למעלה, שליט במדרגה גבוהה, „והוא“, השני, „ממחה לחבריה, ברם את מי ממחה בידך. אשר מי אל בשמים ובארץ“, הרי אתה שרי (סראי), שליט, למעלה ולמטה, אין גבוה עליך, „אי מבקש את מי ממחה בידך“. אי-אפשר לקרוא שרי בשין ימנית שואית או קמוצה וריש בצירה: מפני מה יהא הדר למעלה רשאי למחות ביד הדר למטה, או להפך? העניין מחוור הרבה יותר לפי הקריאה המוצעת בזה. עיקר הרעיון שבמאמר זה, לפי בירורו כאן, נמצא בספרי ואתחנן, פסקא כ״ז ¹⁴: „אשר מי

שלמה בן דוד. ברור איפוא, שמשום שלא היה נחמיה מלך נקרא שרוי, כלו, ראש, דבר, שליט. בובר בהערה ל״ט אומר: „שבוי אחד, כ״ה בילקוט פנחס, ובפסיקתא רבתי ד' פראג הנוסחא עפוי, ובד' שקלאב וברעסלווא עפוי (בלוח התיוקונים: נדפס וב' שקלאו עפוי, צ״ל: אפוי), ובדפוס לבוב עשה הגאון מהרז״מ מלת עפוי לנוסחא ישנה, וגרס תהתיה שבוי, ומפרש שהיה מן הגולה שבא בשבי, והמפרש דפוס ברעס לויא כתב, שבוי, כי נחמיה היה שבוי אצל מלך ארתחשסתא ועבד אצלו, וראיתי בכ״י אקספארד בטעות שבוי אחד, וצ״ל שבוי, ונרשם שם בין שני הצאי עגולה „עפוי אחד.“ ובפסיקתא רבתי מהדורת ר' מאיר איש-שלום, דף פ״א ע״ב: „אפוי אחד“, ורמא״ש תיקן שם „עפוי“ על-פי הגו׳ בד' פראג, והוא אומר בהערה כ״ו: „ופי׳ עפוי מלשון עיופות לפי שהעמים נחמיה עליו עבודה רבה“, וכמה מוזר פירוש זה! אפשר, כמובן, שהיתה בפס״ר מלה בלתי-ידועה אחרת כמקום „שרוי“ באותו מובן, אבל קרוב לוודאי, שאין עפוי ואפוי אלא שיבושים מאוחרים של השיבוש המוקדם „שבוי“ והגו׳ המקורית גם בפס״ר היתה „שרוי“. הגו׳ המקורית ניכרת יותר דווקא בשתי גירסאות שנדחו לגמרי: (א) „שבוי“, בכ״י אוכספורד, שהזכיר בובר; כאן הר׳ של שרוי נתעגלה קצת למטה ותו לא; (ב) „שמו“, בפס״ר מהרז׳ רמא״ש, הוספה שור או כשב, דף קצ״ד ע״ב (רמא״ש תיקן שם שבוי); כאן הר׳ והו׳ של שרוי נתחברו למ׳ וע״ו ניתוח קל שבקלים שוב הן עומדות לנגד עינינו ברורות ומשכנעות.

13 אולי: שרוי.

14 וגם במדרש-תנאים, עמ' 17.

אל בשמים ובארץ שלא כמדת ב"ו מדת הקב"ה מדת ב"ו אפרכוס¹⁵ יושב על הפרכיא שלו מתיירא הוא מן סקנתודרין¹⁶ שלו שלא יחזירנו אתה שאין לך סקנתודרין מפני מה אי אתה מוחל לי מלך ב"ו יושב על בימה שלו מתיירא הוא מפני ריתיכוס¹⁷ שלו שלא יחזירנו אתה שאין לך ריתיכוס מפני מה אי אתה מוחל לי". המאמר בספרי שונה בצורתו מן המאמר בדב"ר, אבל בתכנו העיקרי הוא מאשר את אמיתות הקריאה והפירוש של "שרי" כאן.

מאחר שכבר למדנו להכיר את המלה "שרי" גם בעיבור-צורתה וגם בהתחפשותה בצורת מלה אחרת הדומה לה באותיותיה, לא ייבצר ממנו להכירה אפילו בתוך דברי-מדרש מסובכים, אם אך נחקור בהם בזהירות קיצונית. בפסיקתא דרב כהנא, סוף פסקא שמעו, דף קי"ט, ע"א, נאמר: "כי רחקו מעלי (ירמיה ב' ה'), ר' פנחס בשם ר' הושעיא אמר, שהיו מבריחין את השבי, כד"א ואבריחהו מעלי (נחמיה י"ג כ"ח). לפי הגירסא "השבי" שלפנינו אין למאמר זה שחר¹⁸. אולם אם נגרוס "השרי" נמצא ראייה חותכת לגירסתנו בתוך המאמר, ממנו ובו, אם כי לא בנקל נבקיע לנו דרך אל כוונתו השלמה. פרט חשוב אחד מתבלט מיד, אע"פ שכוונת המאמר בכללותו עדיין סתומה: ר' פנחס דורש "מעלי", משום שהיה לכתוב לומר "כי רחקו ממני" ואומר "מעלי", משמע שרחקו מן השרי, "שהיו מבריחין את (?) השרי (האלהים בתור שרי), כד"א ואבריחהו מעלי" ("מעלי" ולא "ממני"), כלו', נחמיה הבריח את חתנו של סנבלט מלפניו, מן השרי; וכבר ראינו למעלה שנחמיה נקרא שרוי (שרוי ושרי היינו הך) בפסדר"כ. האם ידע ר' פנחס את המלה "עלי" (בשני קמצין) או "על" בהוראת שרי ולפיכך דרש מה שדרש, או השתמש במושג העליונות הגלום במלת-היחס "על" שב"מעלי" לדרשתו? קשה לעמוד על דבר זה; אולי היה תואר-השם הארמי "עילאי" במחשבתו של ר' פנחס. בכל אופן אין שום ספק, ש"השרי" היא הגי' המקורית, שכן דרשת "מעלי" מעידה עליה.

עכשיו ננסה-נא לבחון ביתר-דייקנות את המשפט "שהיו מבריחין את השרי". פירושו לפי העניין והמלים הוא, שהבריחו את האלהים, השליט והמנהיג, "וילכו אחרי ההבל" (המשך הפסוק בירמיה). לכאורה המשפט פשוט עכשיו, אבל כשמעיינים בו קצת יותר מתברר, שרק בקושי גדול אפשר להתאימו לכתוב הנדרש "כי רחקו מעלי". ראשית, הרי כתוב "רחקו" ולא "הרחיקו",

15 במ"ת: אפדיקוס.

16 במ"ת: סנקתודירוס.

17 במ"ת: דיותיכוס.

18 גם הגי' "השבים" שבכ"ו אוכספורד אינה מועילה להארת המאמר. בובר מביא גי' זו בהערה נ"א, אבל אינו מנסה לפרש את המאמר.

צריך, אם־כן, ליישב בדוחק ולומר שר' פנחס קרא "ריחקו" לצורך דרשתו. אולם אף זה אינו מתיישב על המ' של "מעלי"; שנית, אם נאמר שר' פנחס דרש "רחקו מעלי", שרחקו מן השרי ע"י הברחתו "כד"א ואבריחהו מעלי", הרי אין כאן גזירה שווה לגבי ההברחה: שם נחמיה אומר "מעלי" והוא, השרי, המברית, וחתנו של סנבלט הוא המוברח, וכאן האלהים אומר כמו־כן "מעלי" והוא, השרי, המוברח. הייתכן? זהו נגד ההגיון ונגד דרכי המדרש. בהכרח אנו מתחילים להטיל ספק במקורות המשפט כמות שהוא, ובהכרח אנו באים לידי ההשערה האפשרית היחידה, שהמשפט המקורי היה "שהיו בורחין מן השרי", אלא שחלה בו יד מעתיק קדמון לשנותו לפי הלשון "ואבריחהו"¹⁹: ואולי כבר היתה לפני אותו מעתיק הגי' המשובשת "השבי" ולא יכול להבין מה־חטא יש בבריחה מן השבי וחשב שהברחת השבי היא איזו עבירה חמורה, ושיבוש גרר שיבוש כאן, כמו שאירע במקומות אחרים. לפי המשפט "שהיו בורחין מן השרי" כוונת המאמר מיושבת ופשוטה בתכלית הפשטות: ר' פנחס דורש "כי רחקו מעלי", שהיו בורחים מן האלהים, שהוא השרי, השליט והמנהיג העליון, "כד"א ואבריחהו מעלי", כלו' נחמיה השרי הברית את חתנו של סנבלט מלפניו; במלים אחרות: חתנו של סנבלט ברח מן השרי, מנחמיה. על כל פנים למדנו שר' פנחס השתמש ב"שרי" במובן של שליט ומנהיג, ולפי דרכנו למדנו ג"כ שהמלה שרי יכולה לשמש כינוי לאלהים. פרט אחרון זה יהיה לנו לעינים להלן.

בב"ר, פר' ע"ה, סי' ד' אנו מוצאים מאמר זה: "לפניו לזה שבא עתו ליטול מלכות לפניו, ר' יהושע בן לוי אמר חלש פורפורה וטלקיה קומוי, אמר ליה אין שני זרזין ישנים על דף אחד". לכאורה הכל כשורה כאן; אמנם יש פגימת־מה במלים "שבא עתו", שהרי היה לו לומר "שבאה" או "שבאת", וגם המלה "עתו" קצת מוזרה כאן, אבל על כגון זה מעמעמים בנקל. והנה מזדקרת לעינינו הגי' המתמיהה שבכ"י לונדון: "שבועתו" במקום "שבא עתו"²⁰; מעכשיו אין עוד הכל כשורה, צריך לעיין בדבר ולבקש פתרון לחידה המטרידה: כיצד נתהוותה גי' משונה זו? ומה היתה הגי' המקורית? הבדיקה בחילופי־נוסחאות מגלה פרט נוסף: בכ"י רומי ובכ"י מינכן הגי' היא "שבועתי"²¹. עכשיו נתבונן־נא בשתי עובדות: (א) בדרש ל"לפניו" במקום אחר, בב"ר,

19 עוד ייתכן, אולי, שהמלה "מן" שונתה, ואילו הגי' "מבריתין" היא מקורית ופירושה בורחים, וההפעיל משמש כאן פועל עומד; וכן אנו מוצאים בילקוט המכירי תהלים, מזמור צ"א, ד': "אלהי אבטח בו, שבשמו אני מברית מן המזיקין ומלאכי חבלה"; מברית בהוראת בורח. אולם בבמ"ר, פר' י"ב, סי' ג' הגי' היא: "שבשמו אני מברית את המזיקין ואת מלאכי חבלה".

20 עי' מ"י יח"ג של תיאודור.

21 עי' שם.

מהדו' תיאודור, עמ' 1231, פר' צ"ה בכ"י רומי, בתוך הדרשות ל"ואת יהודה שלח לפניו אל יוסף" (בראשית מ"ו, כ"ח). נאמר: "לפניו לזה שהוא עתיד ליטול מלכות לפניו וכו', יהודה ויוסף יטול יוסף שהוא לשעה ואחר כך יהודה שהוא לעולם וכו'"; (ב) בשכל טוב, וישלח, מהדו' בובר עמ' 180, גבי יעקב ועשו, נאמר: "ורבותינו דרשו לפניו לזה שהוא עתיד ליטול מלכות לפניו תחלה". הביטוי "עתיד ליטול מלכות לפניו" שבשני המקומות האלה פוקח את עינינו לראות, שהחלק האחרון של המלה "שבועתו" או "שבועתי" אינו אלא שיור מן המלה "עתיד" שחוברה, בצורה מקוטעת, למלה "שבו" שלפניה. ברור שמלה בלתי־מובנת זו גרמה לתיקון מעתיקים שהוא שיבוש, כרגיל²². ברם אע"פ שלמדנו משתי המקבילות להחזיר את המלה "עתיד" מתוך הגירסאות "שבועתו" ו"שבועתי", קשה להניח שהמלה "שבו" היא שיבוש של המלה "שהוא", משום שקשה להאמין שמלה פשוטה כמו "שהוא" בביטוי פשוט כמו "שהוא עתיד ליטול" נשתבשה כל־כך מבלי סיבה כל־שהיא. אפשר, שהיו כאן שתי נוסחאות נרדפות בכ"י עתיקים; אחת היא זו שהביא השכל טוב: "לזה שהוא עתיד ליטול מלכות לפניו" (ניכר שהמלה "תחלה" אחר "לפניו" היא הוספה פרשנית), ואחת היא זו שנמצאה בה המלה "שבו"; אם־כן, יש לנו כאן אותו השיבוש העתיק "שבו" במקום "שרי", שזיהינו אותו למעלה במקום אחר בב"ר. המשפט המקורי בנוסחא זו היה, כנראה: "לפניו זה שרי עתיד ליטול מלכות לפניו", והל' נוספה ל"זה" בזמן מאוחר, אולי בהשפעת הנוסחא האחרת: בילקוט הגי' היא "זה" ולא "לזה". הסגנון "זה שרי עתיד" דומה לסגנון "זה מדרש עלה" בב"ר, מהדו' תיאודור, עמ' 399. עשו נקרא שרי, משום שהוא הראש והמנהיג הסמלי של אדום לכל הדורות, והוא "עתיד ליטול מלכות" בעולם הזה לפני יעקב, כלו', עם־ישראל.

ידיעת המלה "שרי" מאפשרת גישה חדשה לביאור מאמר אחד בסוטה, פרק א', דף י"א ע"א: "וישימו עליו שרי מסים עליהם מיבעי ליה תנא דבי ר' אלעזר בר' שמעון מלמד שהביאו מלבן ותלו לו לפרעה בצוארו וכל אחד ואחד שאמר להם איסטניס אני אמרו לו כלום איסטניס אתה יותר מפרעה שרי מסים דבר שמשים (לבנים) למען ענותו בסבלותם [ענותם מיבעי ליה] למען ענותו לפרעה בסבלותם דישראל". רש"י מפרש: "שרי מסים. דבר שמשים רידיי של שומה שמרגילין ומשימין לעבודה אותו מלבן שתלו לו היה לישראל רידיי של השמה". מפירושו של רש"י למדים אנו שהמלה "לבנים" הנמצאת בגמרא שלנו בסוגריים אחרי "דבר שמשים" לא היתה בגמרא שלו; הוספה מאוחרת

22 וודאי הוא, שהגירסאות "שבא עתו", "שבא שעתו", "שבאת שעתו" (עי' ח"נ של תיאודור) רחוקות עוד יותר מן הגי' המקורית, שהרי ניכר בהן הגיסוי של מעתיקים "לעשות" גי' פשוטה ומובנת היטב, ולאמיתו של דבר עדיין לא הגיעה שעתו של עשו "ליטול מלכות", אלא עתיד היה לכך.

היא, בלי שום ספק, כפי שיתברר עוד להלן. והנה בשמות רבה, פר' א', סי' י', מובא מאמר הגמרא וכתוב שם "דבר שמשים עליו לבנים", וכן בילקוט, סוף רמז קס"ב; בגירסא זו נוספה עוד המלה "עליו". אין לתמוה על ההוספות לגירסא המקורית, אם נשים לב לדבר, שרוב המעתיקים והמלקטים חשבו בוודאי שהמלים "דבר שמשים" נאמרו כנגד המלבן שנתלה לפרעה בצוארו וממילא הוסיפו מה שהבינו במלה "שמשים" הסתומה: "שמשים לבנים" או "שמשים עליו לבנים". ומעניינים דברי מהרז"ו בפירושו לשמ"ר: "תיבת עליו ליתא בגמרא ותיבת לבנים איתא ומסוגרת בב' חצאי לבנה. וכן משמע ברש"י שם שאינו גורס ב' תיבות אלו וכו', ומ"ש עליו לבנים למוד מענינו וסופו שעיקר הכל הם הלבנים והיינו המלבן שמשים לבנים ושעל ידי כן ישראל ג"כ ירבו לעשות לו לבנים וכו'". השאלה העומדת לפנינו היא: מה היא באמת כוונת הדברים "דבר שמשים", לפי הגי' של רש"י? מפירושו שצוטט למעלה קשה להכריע אם המלה "רידוי" היא ביאור למלה "שרי" בלבד, או גם למלה "דבר" שנאמרה בגמרא כנגד "שרי"; יכול היות, שרש"י פירש "דבר" כאן לפי הוראת "ידביר", כלו', יכניע, הוראה קרובה לרידוי. ר' שמואל שטראשון בחדושי הרש"ש לשמ"ר אומר: "וקרוב לומר דלפירש"י דבר הוא מלשון דבר אחד לדור. מדברנא דאומתיה". אולם לא קל לראות איך זה מסתבר מלשונו של רש"י. בכל אופן, פירש"י "אותו מלבן שתלו לו היה לישראל רידוי של השמה" דחוק ואינו מניח את הדעת. אפשר לבסס פירוש חדש ומתקבל על הדעת על משמעות המלה "שרי" (סראי) הידועה לנו עכשיו. ברם קודם-לכן עלינו לחקור נוסחא אחרת של המאמר הנידון; במדרש הגדול לשמות, מהדורת הופמן, עמ' 7 אנו קוראים: "וישימו עליו שרי מסים. אמר ר' אלעזר בירבי שמעון מלמד שנתנו מלבן תחלה על כתפו של פרעה כדי לשבור ליבן של ישראל ויאמרו ומה פרעה שהוא מלך עסוק במלאכה אנו על אחת כמה וכמה. שרי מסים. דבר שממסים את ליבן של ישראל כמה דתימא הרים כדונג נמסו (תהלים צ"ז, ה'). בהערה ד' ל"דבר שממסים" מציין הופמאן: "כי"א (ב' כ"י אדלר): שמסים; כי"ש (כ"י שכטר): שמיסים". ברור שהגי' העיקרית במה"ג היתה "שמסים" או "שמיסים" ואין המלה הבלתי-דקדוקית "שממסים" אלא טעות או תיקון בלתי-מוצלח של מעתיק. ספק גדול הוא אם היה למחבר מה"ג מקור אחר מלבד המאמר בסוטה; הוא סגנן, כנראה, אותו מאמר לפי טעמו הוא. ואף אם נניח שהיה לו איזה מקור אחר, וודאי הוא שהוסיף דברים משלו לשם הסברת הביטוי "דבר שמיסים", וההסבר אין לו רגלים; אי-אפשר לומר ש"מיסים" הוא מלשון "נמסו", שהרי השורש של "מיסים" הוא "סים" או "סום", והוראת המסה אין לה אחיזה כאן. ניכר איפוא שבעל מה"ג הוסיף מדעתו את הדברים "כמה דתימא הרים כדונג נמסו". יתר על כן, עניין-ההמסה רחוק כל-כך מכל כוונה אפשרית של "דבר שמשים" (שמשים בש'!) במאמרים

המקבילים, עד שאין להעלות על הדעת שיש בו אפילו קורטוב של מקוריות. יש מקום לחשד, שגם המלים „את ליבן של ישראל“ אחרי „דבר שמסים“ הן הוספה מבעל מה־ג. מאידך גיסא, נראה שגירסת מה־ג „שמסים“ או „שמסים“ היא גי' מקורית שמצא המחבר־המלקט בגמרא שלפניו (או, אולי, במקור אחר, אם־כי ספק הוא אם היה לו מקור אחר), שהרי אילו היתה לפניו הגי' „שמשים“, חזקה עליו שהיה מצרף לה דברי־הסבר אחרים בהתאם להשמה. מחוייבים אנו, אם־כן, לקיים את הגי' „שמסים“ או „שמסים“ כגי' מקורית. היוצא מזה, שהצד השווה בכל הגירסאות, הביטוי „דבר שמשים“ או „דבר שמסים“, הוא, לפי השוואת המקורות, כל מה שנאמר בדרשת „שרי מסים“²³. עכשיו נעיין נא מחדש במאמר שבסוטה. מתוך העובדה ששתי המלים „דבר שמשים“ נאמרו שם כנגד שתי המלים „שרי מסים“ למדים אנו, שהמלה „שרי“ נדרשה כשם נפרד, כלו', שרי (סראי), ובמובן של „דבר“, והמלה „מסים“ שלאחריה נדרשה כבינוני הפעיל: מסים (מ' צרויה וס' חרוקה), ובמובן של „שמשים“; ומכיון שהמלה שרי (סראי) משמשת במקומות אחרים בהוראת אדון, שליט או דבר (ד' פתוחה וב' קמוצה), כפי שהוכח למדי, הרי קרוב מאד לוודאי שגם בסוטה שם יש לקרוא „דבר (ד' פתוחה וב' קמוצה) שמשים“. אם כן, לא נאמר הביטוי „דבר שמשים“ כנגד המלבן, כדעת המפרשים, המעתיקים והמלקטים, אלא כנגד איש מנהיג, ואין זה אלא פרעה עצמו, שכן הוא היה המלך והמנהיג במצרים ובו מרוכו המאמר כולו. וכך הוא, כנראה, תחביר הכתוב לפי מדרשו: „וישימו עליו, שרי מסים, למען ענותו בסבלותם“; הכוונה בזה היא: „וישימו עליו“, שמו מלבן על פרעה, שהוא „שרי מסים“, דבר שמשים, „למען ענותו בסבלותם“ של ישראל. לפי פתרון זה הדרשה של תליית המלבן בצוארו של פרעה אינה נובעת מתוך המלים „שרי מסים“ אלא מתוך „וישימו עליו“ בקשר עם „למען ענותו בסבלותם“. אולם אין אנו מבינים עדיין את הביטוי השלם „דבר שמשים“; מהו פירוש „שמשים“? ואף על פי שאין עניין זה מן הנושא הכללי שלנו, אין מן הראוי להשתמט ממנו לאחר שהתחלנו בבירור המאמר שבסוטה. את המפתח לחידת „שמשים“ כאן נמצא במאמר אחד בבב'ר, פר' טו, סו' ד': „וישם שם ר' יהודה ור' נחמיה ר' יהודה א' עילה אותו היך מה דאת אמר שום תשים עליך מלך (דברים י"ז טו), ר' נחמיה א' פיתה אותו, למלך שעשה סעודה והזמין אורחים“. במאמר מדרשי זה מייחס ר' יהודה למלה „וישם“ שבתורה הוראת עילוי על סמך „שום תשים עליך מלך“, אבל ר' נחמיה המייחס לה הוראת פיתוי אינו מביא שום דוגמא או ראייה, משמע שהוראה זו של „שים“ היתה ידועה היטב בזמנו ולא היתה זקוקה לאסמכתא. האמת היא, כנראה, שפירוש הביטוי „דבר שמשים“ הוא: מנהיג

23 אם לכאורה אין משום בש' שווה למסים בס', אין בכך כלום. הביטוי השלם סתום בבל־אופן והוא עומד עכשיו לעיון ולדיון.

שמפתה, וכך מתבהרת ביותר כל דרשת הכתוב „וישימו עליו וגו'": תליית המלבן בצוארו של פרעה נדרשת מן „וישימו עליו" בקשר עם „למען ענותו בסבלותם", כאמור למעלה, ומזימת הפיתוי שבמעשה זה נדרשת מן „שרי מסים" ²⁴. יש להזכיר ולברר כאן עוד מאמר אחד הנוגע לענייננו במישרין. בב"ר, פר' פ"ב, סי' ח', אנו קוראים: „אמר לון (איסטרטיוט אחד משומד" אמר ל"שני תלמידים משל ר' יהושע") מהו דכת' ויהי בהקשותה בלדתה [ותאמר לה המילדת אל תיראי] וגו' אמרו לו כך ממסמסין נפשה שלחיה ואומרינן לה בשעת הלידה אל תיראי כי בן זכר ילדת וכו'". מובן המלים „ממסמסין נפשה" הוא דבר הלמד מעניינו: מעודדים ומשובבים נפשה, ובלשון הפירוש המיוחס לרש"י: „משדלין אותה בדברי תנחומין". ברם קשה לעמוד על עיקרה של המלה „ממסמסין" ²⁵; האם היא צורת פלפל של השורש מסס? אך מה עניין המסה אצל עידוד ושידול? אולי כדאי לשים לב לגי' אחרת: „מסמסמין"; בכ"י לונדון ובכ"י רומי זוהי הגי' כאן ²⁶. אפשר שגי' זו מוסרת לנו את המבנה הראשוני של המלה, ואין הגי' „ממסמסין" אלא „מסמסמין" בהיפוך-האותיות ²⁷; אפשר, איפוא, שיש לנו כאן פלפל מן השורש סים-שים בהוראת עידוד ושידול הקרובה כל-כך להוראת פיתוי של „שים" שקבענו למעלה ²⁸.

24 השאלה כיצד נשתלשלה הוראת הפיתוי של „שים" דורשת חקירה מיוחדת, ואין מקומה כאן.

52 קוהוט בערוך השלם מציע איזו מלה ערבית כבסיס לבירור מלה זו, אבל הצעתו מוטלת בספק.

26 עיין ח"נ של תיאודור.

27 אין הכוונה כאן לומר, שהגי' „ממסמסין" היא טעות של מעתיקים, אלא שהיו שתי צורות למלה ושתיהן נכונות, ואילו הצורה „מסמסמין" היא הראשונית והצורה „ממסמסין" נכנסה לשימוש ע"י היפוך-האותיות. היפוך-האותיות, או סירוס סדר האותיות (מטתוזה) בצורת פלפל נפרץ מאד בלשון המשניות, ותימה שעדיין לא נחקרה תופעה זו באופן יסודי. הנה שתי דוגמאות: „עוד לא לימלם אדם אחר משה" (פסוקתא רבתי, פ' ותשלם בל המלאכה, מהדו' רמא"ש דף כ"ד ע"ב) — למלם תמורת מלמל; „מה שעירים הללו יורדים על עשבים ומפשפשוין בהם כדי שלא יתליעו כך הוי מפשפש בדברי תורה כדי שלא תשכחם כך א"ל רבי יעקב ברבי חנינה לרבי בא ונפשפש בהלכות בשביל שלא יעלו חלודה" (ספרי האזינו, פיסקא ש"ו, וגם במדרש תנאים שם) — פשפש תמורת שפשף.

28 ס' ו' שמאלית מתחלפות בלשון המשניות, כידוע. מעניין הזכר, שהפלפל משמש (סמסם) בהוראה אחרת (אולי ג"כ מן השורש „שים") מופיע בשלש צורות: משמש, משמש, סמסם; בב"ר, פר' פ"ד, סי' ז', מהדו' תיאודור דף 1008: „משמשם בעיניו", וכן בכ"י רומי (עי' ח"נ שם); ברוב המקורות: „משמשם בעיניו", ובמה"ג עמ' 555: „מסמסם בעיניו". חילופי-צורה אלו נמצאים עוד במקום אחר (עי' ח"נ ו"י בכ"ר מהדו' תיאודור דף 212).

לכל-הפחות, רשאים אנו לשער מעתה ביתר-בטיחות שהגירסאות „דבר שמיים“ ו„דבר שמסים“ שוות הן בעיקר ופירוש שתיהן: מנהיג שמפתה. ישנם עוד מאמרים מדרשיים קשי-הבנה שהמלה „שרי“ גנוזה בהם וע”י גילויה תתגלה גם כוונתם האמתית, אבל משום שזקוקים הם לחקירת פרטים מרובים לא נעסוק בהם כאן. נביא כאן רק עוד שני מאמרים הנראים כפשוטים, שכדאי לבדקם מחדש לאור ידיעת המלה „שרי“. המאמר הראשון הוא בב”ר, פר’ מ”ה, סי’ ב’: „וישמע אברם לקול שרי ר’ יוסי אומר לקול רוח הקודש המ”ד ועתה שמע לקול דברי י”י (ש”א ט”ו א’).“ הגי’ „לקול רוח הקודש“ מקוימת ע”י כל כתבי-היד והדפוסים של ב”ר. רק בילקוט נמצאת גי’ אחרת: „לקול רוח הקודש שבה“; המלה „שבה“ היא, כנראה, הוספה פרשנית²⁹. אכן כל המפרשים הבינו כך את המלים „לקול רוח הקודש“ וכך פירשו. אשר לכוונתו הכללית של המאמר, אין מקום לחלוק על דבריהם; ברם אפשר עכשיו לנמק למדי ביאור אחר למלים „לקול רוח הקודש“. למדנו למעלה מתוך בירור המאמר בפסדר”כ, סוף פסקא שמעו, שהמלה „שרי“ יכולה לשמש כינוי לאלהים בתור המנהיג העליון; והרי הדבר מתקבל על הדעת, שר’ יוסי דורש לא „לקול“ בלבד, אלא גם „שרי“, „לקול שרי“: לקול אלהים, „לקול רוח הקודש המ”ד ועתה שמע לקול דברי י”י“. מובן, שקול רוח הקודש נשמע לאברהם מפי אשתו, אבל העיקר כאן מדרש-המלים „לקול שרי“, שלפי דיוק-הלשון „לקול רוח הקודש“ נראה שהשם שרי כאן נדרש בקשר עם „לקול“ ככינוי לאלהים. אם נכון הוא ביאור זה או לא קשה להכריע בוודאות גמורה, אבל מתיישב הוא היטב על הגי’ העיקרית, ויש בזה מקצת-אישור לאמיתותו. המאמר השני הוא בב”ר, פר’ נ”א, סי’ ו’: „וישלח את לוט מתוך ההפכה בהפך את הערים אשר ישב בהן לוט ר’ שמואל בר נחמן אמר שהיה שרוי בהן, רבנין אמ’ שהיה מלוה בהן ברבית“. ברור שעיקר-הכוונה של הדרשות כאן הוא ליישב את הכתוב „אשר ישב בהן לוט“, וכי בכולן ישב? לפי הקריאה המקובלת של המלה „שרוי“ כאן (בשין ימנית קמוצה וריש, שרוקה) קשה להבין את דבריו של ר’ שמואל בר נחמן; הרי הקושיה במקומה עומדת: וכי בכולן היה שרוי? ועוד, מי יוכל להאמין שר’ שמואל בר נחמן, הדרשן ובעל-האגדה הגדול בדורו, הלך כאן בדרך הפשט, שאינה פשוטה כאן כלל? אין כל פלא, איפוא, שהפרשנים מבארים את דבריו בדוחק רב. בעל מתנות כהונה אומר „שרוי בכולן פעמים פה ופעמים פה“³⁰; רד”ל בחדושו אומר: „שהיה

29 גם בפירש”י לתורה: „לרוח הקודש שבה“; זהו, כנראה, פירוש על יסוד המדרש ולא דברי המדרש בכתבם, שהרי לא נאמר כאן „לקול רוח וכו“.

30 וכך כבר כתב בעל שכל טוב באריכות דברים: „ובדברי הפשט ישיבה ממש ואע”פ שהיה יושב בסדום אותו הפרק בכולן היה נוסע וחונה וכו”א ולוט ישב בערי הכר וכך דרש ר’ שמואל בר נחמני“.

רכושו רב והיו לו בתי אוצרות לקנינו בכל הערים; ובעל ידי משה אומר: „גרסת רש"י שרוי בכולן. לפ"ז באו רבנן ומפרשי דברי ר"ש בר נחמן ואמרו לפי שהיה מלוה להם ברבית והיה פעם פה ופעם פה כנ"ל". האמת היא, כנראה, שהקריאה הנכונה של „שרוי" כאן היא בשין שמאלית והריש בחולם (סרוי), ור' שמואל בר נחמן דורש את המלה „ישב" כאן, כפי שהיא נדרשת במקומות אחרים, במובן של שררה עליונה, כלו', לוט היה ראש ומנהיג בכל ערי הככר בתור שופט עליון שידו תקיפה בכולן; הרי כך מצינו בב"ר, פר' נ', סי' ג': „ולוט ישב בשער סדום ישב כת', אותו היום מינוהו ארכי יודיקי: חמשה ראשי דיינים היו בסדום קוושקר דבקשר דבנכל מטהדין וקלאפנרר³¹, ולוט היה ארכיקריטיס שלהם וכו'"; מתוך „ישב בשער" נדרשו שלשה דברים: (א) שהיה דייקן, שהרי היה „בשער"; (ב) שאותו היום מינוהו, שהרי „ישב כת'" חסר וי"ו³²; (ג) שהיה ארכי יודיקי או ארכיקריטיס של ראשי הדיינים, שהרי כתוב „ישב בשער", כלו', הפעל „ישב" נדרש במובן של שררה עליונה. כיוצא בו בב"ר פר' נ"ח, סי' ז': „ועפרון ישב בתוך בני חת וגו' ר' יצחק אמר ישב כת' אותו היום מינוהו ארכי סטריגוס וכו'". סדום היתה החשובה בערי הככר, והשופט העליון שבה „היה שרוי (סרוי) בהן", כלו', בכולן, לפי דרשתו של ר"ש בר נחמן³³.

נסיים את הסוגיה של „שרי" בניסיון חדש לברר את דרשתו של ר' מנא שנתקשינו בה בראש חקירתנו. דבריו המדויקים הם: „לשעבר היתה שרי לעמה עכשיו היא שרה לכל באי העולם". צריך להודות, שאע"פ שמכאן יצאנו בדרך ישרה לגילוי מציאותה של המלה „שרי" במקומות אחרים, עדיין קשה לקבוע בהחלט את ההבדל שבין „שרי" ל„שרה" בדרשה זו; אולם אפשר עכשיו לדון בכל פרטיה מתוך תקוה שנתקרב, לפחות, אל ביאורה השלם והאמיתי. יודעים אנו עכשיו שהמלה „שרי" היא שם-עצם ממין זכר בהוראת ראש, אדון, שליט או מנהיג, וברור שב„שרי לעמה" נתכוון ר' מנא לומר ששרה היתה ראש וגבירה ומנהיגה לעמה, כלו', לארם³⁴, אלא שלא שינה את הצורה של שם-העצם „שרי" ממין זכר למין נקבה, מפני שדרש את השם הפרטי שרי בניגוד לשם הפרטי שרה, וכל שינוי צורה היה פוגם בדרשתו. הוא סבר,

31 הכתיב של השמות הללו הוא לפי מה שנמצא במהדו' ב"ר של תיאודור.

32 עי' מ"ו שם.

33 יש לציון, שהרד"ל בהדושינו, לאחר הפירוש הראשון (שנזכר למעלה) שכנראה לא הניח את דעתו, הוסיף: „ואפשר גרסיןן שהיה שורר בהם (מלשון שורר בביתו) וכדדרש לעיל שמונתו ארכי דיונין ודרש כן ישב דהתם"; לא ידע הרד"ל את המלה „שרי" (סראי) או „שרוי" (סרוי) ולפיכך הציע בהיסוס לשנות את הגירסא, אבל בעיקר כוונתם של דברי ר' שמואל בר נחמן הציון הוא תחילה.

34 עי' פירוש מהר"ו בב"ר פר' מ"ז, סי' א' בד"ה שרה לעצמה.

כנראה, שיש הגבלה מסוימת במושג-השררה של "שרי"; ה"שרי" הוא על-הרוב ראש ודבר ליחידה אחת: לקבוצה אחת, לשבט אחד, לעם אחד וכדומה, או הוא ראש וממונה על עסק ממשלתי אחד וכדומה — ומכאן הדרש "שרי לעמה". יותר קשה לקבוע את ההוראה המדויקת של "שרה" בדרש "שרה לכל באי העולם"; אפשר שר' מנא השתמש במלה "שרה" כאן במובן של מטרונה ומלכה בניגוד ל"שרי", אבל מהיכן נובע רעיונו שעכשיו היא מלכה "לכל באי העולם". מוכרחים אנו להניח, שר' מנא דרש את הה"א של שרה נוטריקון כה"א של אברהם בתורה: "המון גויים",³⁵ ועם זה אפשר שהשתמש ב"שרה" במובן של מטרונה ומלכה. הוא שאמרנו: אין הכרע כאן. על כל פנים, אם נשתיירה מקצת מפליאת-מדרש זה, ואולי גם מפליאת מדרשים אחרים שעסקנו בהם, הרי זיהינו ברובם את המלה "שרי" האבודה בוודאות מוחלטת, וזה העיקר.

35 אמנם באברהם הה' קודמת למ': "הם", ומכאן "המון גויים" שבתורה; בכל-זאת הה' הנוספת היא עיקר השינוי שם, וכנראה לא נמנע ר' מנא מלדרוש את הה' של שרה כנוטריקון ל"המון גויים".